

его следовательскую диктовку». И то, что я отправлен в спецкорпус, я уверен, что это работа Ефименко. Это он мне в отместку дал такое наказание. Вообще о тов. Ефременко говорит Бычихин с наибольшим остервенением, посылая по его адресу самые неблагозвучные эпитеты: «Хам, идиот, дурак, мерзавец, подлец, негодяй» и пр. Когда говорит проф[ессор] Бычихин, то лицо его косится от злобы и ненависти, весь краснеет и брызжет, хрипит и отчаянно жестикулирует. В общем, за десять дней пребывания с Бычихиним в одной камере я на основании зафиксированных, по возможности буквально, высказываний Бычихина и наблюдений утверждаю, что Бычихин представляет собой тип яркого реакционера самой темной воды и всем своим существом находится в непримиримой вражде с советской действительностью. Характеристика эта, безусловно, верна. Суть высказываний Бычихина передана с несомненной точностью.

Ф. Головатюк

Все изложенное могу подтвердить на очной ставке.

Головатюк

27.01.1931 г.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 51894фп, т. 4, арк. 387–406.

Валерій Васильєв

**Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР
та його виконання в УРСР:
проблеми наукового дослідження**

1992 р. на хвилі викриття злочинів сталінізму в російській газеті «Труд» було надруковано з купюрами цілком таємний оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР від 30 липня 1937 р., спрямований проти «колишніх куркулів, карних злочинців та інших контрреволюційних елементів»¹. Нескладні підрахунки показували, що наказ («куркульська операція») позбавляв життя або коштував багаторічного ув'язнення більше, як

¹ Труд. – 1992. – 4 липня.

700 тис. особам. Було зрозуміло, що документ уявляв собою один з стрижнів «великого терору» 1937–1938 рр.

На час публікації парламент та уряд України започаткували створення науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», складовою якої було вивчення та оприлюднення відомостей щодо подій «великого терору» на території УРСР. Початок роботи над серією книг ознаменувався появою збірника статей, у котрому Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк оприлюднили витяги з документів органів радянської держбезпеки, узагальнили статистичні данні щодо арештованих в республіці в 1935–1938 рр.² Книги Ю. Шаповала суттєво розширили уявлення щодо механізмів дій каральних органів, їх співробітників у 1937–1938 рр.³ Продовжуючи дослідження, вчений розглянув події періоду «єжовщини» в Україні в колективній монографії, присвяченій історії терору й тероризму XIX–XX ст.⁴

Важливе значення для розуміння специфіки діяльності обласних управлінь НКВС у період проведення масових репресивних операцій мали документальні публікації О. Лошицького, основу яких склали матеріали з карних справ колишніх начальників Вінницького та Полтавського управлінь — І. Корабльова та О. Волкова⁵. Не дивлячись на унікальність для дослідників численних відомостей, що містилися у свідченнях цих високопоставлених чекістів, з'явилася проблема достовірності їх свідчень та їх можливої інтерпретації. Науковий підхід до вивчення такого корпусу джерел з історії «великого теро-

² Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 5–49.

³ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. *Його ж:* Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.

⁴ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Іст. нарис. – К., 2002.

⁵ Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227. *Його ж:* «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178.

ру» передбачав комплексний аналіз усіх відомих фактів. Але інших джерел не вистачало, особливо внутрішньої чекістської документації й статистики, доки у 2003 р. не вийшла з друку монографія В. Нікольського⁶.

Автор піддав науковому аналізу матеріали фонду 42 «Оперативно-статистична звітність» ГДА СБ України. Він відзначив, що зіткнувся із серйозними труднощами під час дослідження, внаслідок неповноти документів у фонді, а також виявленої ним свідомої фальсифікації статистичних даних співробітниками НКВС у 1937–1938 рр. Історик зауважив, що особливу увагу привернув на справу «Відомості й переписка про хід операції стосовно куркульства за 1937 р.», де містяться документи, що дозволяють детально досліджувати хід виконання наказу № 00447. Цікаві документи з інших фондів вказаного вище архіву, архівів обласних управлінь СБ України друкуються в окремих перших книгах обласних томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»⁷, інших виданнях⁸.

Дослідження «великого терору» тривають у світовій історіографії⁹, з'являються нові збірники документів тощо¹⁰. Значним роком в осмисленні ролі «куркульської операції» у здійсненні

⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Іст.-стат. дослід. – Донецьк, 2003.

⁷ Наприклад, див.: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 1. – Вінниця, 2006.

⁸ Докладніше див.: Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик. – К.; Житомир, 2007.

⁹ Getty J.A. «Excesses are not permitted»: Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s // *Russian Review*. – 2002. – Vol. 61, N 1. – P. 113–139. Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union / ed. B. McLoughlin, K. McDermott. – Hampshire, 2003. Stalin's Terror Revisited / ed. M. Illic. – Hampshire, 2006. В останній книзі вміщено статтю В. Васильєва. Див.: *Vasiliev V. The Great Terror in the Ukraine, 1936–1938 // Stalin's Terror Revisited...* – P. 140–162.

¹⁰ История сталинского ГУлага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7-ми т. / Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М., 2004.

«великого терору» стала монографія німецьких істориків М. Юнге, Р. Біннера¹¹, які увели до наукового обігу значну кількість нового архівного та статистичного матеріалу з проблематики, запропонували низку оригінальних інтерпретацій. Проте, не зважаючи на солідну кількість наукових видань, наукове опрацювання та осмислення здійснення «куркульської операції» в Україні залишається нагальною проблемою.

Метою статті є аналіз суттєвих аспектів цієї масової репресивної акції, а також постановка нових дослідницьких питань та пошук ймовірних шляхів їх вирішення.

Для реалізації вказаної мети доцільно навести загальну характеристику оперативного наказу № 00447, важливих аспектів його здійснення в Україні. Як відомо, 2 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило рішення «Про антирадянські елементи», негайно надіслане до секретарів обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій. Компартійним та чекістським керівникам пропонувалося узяти на облік всіх куркулів та карних злочинців, котрі повернулися із заслання, з метою розстріляти найбільш ворожих з них через «особливі трійки УНКВС», а менш активних — переписати й вислати до відділених районів СРСР за вказівкою НКВС. До ЦК ВКП(б) у п'ятиденний термін мали бути надіслані відомості щодо персонально складу «трійок», а також кількість осіб, які мали бути розстріляними або засланими. Ці люди буцімто були «головними зачинщиками» антирадянських та диверсійних злочинів у колгоспах та радгоспах, на транспорті, в окремих галузях промисловості¹².

3 липня 1937 р. телеграму з викладом даного рішення отримали у Києві, а 4 липня політбюро ЦК КП(б)У вирішило: «1. Намітити обласні трійки у такому складі: 1) перший секретар обкому; 2) начальник обласного НКВС; 3) облпрокурор.

¹¹ Юнге М., Биннер Р. Как Террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. Со специальным разделом А. Степанова «Проведение «кулацкой» операции в Татарии». С библиографией при участии Т. Мартина. – М., 2003.

¹² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... – С. 234–235.

2. Доручити т. Леплевському дати негайно оперативну директиву по НКВС»¹³. Того ж дня НКВС УРСР отримало з Москви телеграму № 11924 за підписом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, що вимагала «взяти на облік усіх осілих у вашій області куркулів, кримінальних злочинців, що повернулися після відбуття покарання, втікачів з таборів та заслань. Всіх врахованих куркулів поділіть на дві категорії:

- 1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту і розстрілу у порядку проведення справ через трійки;
- 2) менш активні, але все ж ворожі елементи, що підлягають висланню в райони за вказівками НКВС СРСР.

До 8 липня 1937 р. телеграфно доповідайте щодо кількості осіб 1-ї та 2-ї категорій із зазначенням окремо куркулів і кримінальних злочинців. Про час операції і порядок її проведення вказівку дам окремо»¹⁴.

Через годину після отримання телеграми нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський повідомив начальників обласних управлінь НКВС: «Негайно ознайомтеся у секретарів обкомів з директивою ЦК щодо антирадянської ворожої діяльності куркулів та кримінальників, що повернулися з заслання. На підставі цієї директиви дайте негайно вказівку всім начальникам міськрайвідділів, начальникам прикордонних загонів, начальникам оперпунктів, щоб вони на протязі двох діб, мобілізувавши для цього весь апарат УГБ та міліції, перевірили у себе облікові та агентурні матеріали стосовно кримінального та куркульського елемента, що повернулися з заслання, перевірили всіх заарештованих у цих категоріях, щоб 5-го липня в облуправління були викликані всі начальники органів, які б мали точні списки обрахованих куркулів та кримінальників, що повернулися з заслання, з розподілом на дві категорії: перша категорія — що виявляють активність та підлягають розстрілу, та друга категорія — що підлягають виселенню. 7 липня надайте мені цифрові дані у відповідності до наведеної вище

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 38.

¹⁴ Вперше надруковано: *Бажан О., Войналович В.* війна проти власного народу // Літературна Україна. – 1993. – 29 липня. Повний текст телеграми див.: *Нікольський В.М.* Вказ. праця. – С. 90.

телеграми ЦКВКП(б). З метою нерозголошення в телеграмах районам вказати, що перша категорія намічається до суворої ізоляції, друга — до висилки»¹⁵.

У другій декаді липня 1937 р. органи радянської держбезпеки розробили низку організаційних заходів щодо виконання згаданого вище рішення політбюро ЦК ВКП(б). В «Оперативному плані щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ої категорії» обласні УНКВС зобов'язали організувати на місцях перевірку якості та повноти матеріалів, зібраних на найбільш «озлоблених» з намічених до арешту. Органи УГБ повинні були провести підготовчу роботу, потім слідство стосовно куркулів, а міліції — кримінальників. Операція з їх вилучення одночасно проводилася по всій країні, термін слідства складав 7 діб. Визначався перелік необхідних для слідчої справи документів: 1) дані для з'ясування місцезнаходження осіб, намічених до арешту, та щодо складу їх сімей; 2) довідка та характеристика сільської ради і колгоспу (щодо соціально-майнового стану, соціальної небезпеки тощо); 3) довідка судово-слідчих та адміністративних органів щодо судимості та реєстрації; 4) протоколи допитів свідків, очних ставок; 5) довідки, складені за агентурними матеріалами; 6) санкція прокурора на арешт; 7) висновки у справі.

До участі в операції залучався перевірений актив членів ВКП(б). Але головну роль повинні були відігравати міжрайонні оперативні групи чекістів, які створювалися у колишніх окружних центрах та великих населених пунктах. Очолювали групи відповідальні співробітники облуправлінь НКВС, начальники міськрайвідділів або окрввідділів.

Всіх арештованих мали помістити до в'язниць або під стражу у місцях розташування чекістських груп. Арешти відбувалися з санкції начальників груп на основі матеріалів справ та узгоджувалися з райпрокурором. Після арешту, перед відправкою до в'язниці начальник групи мав допитати арештованого та звірити отримані дані з матеріалами справи. Час, що залишився до початку операції, використовувався для уточнення та поглиблення компрометуючих матеріалів. Найбільш «озлоб-

¹⁵ Нікольський В.М. Вказ. праця.— С. 91.

лені» куркулі та соціально-небезпечні карні злочинці підлягали негайному арешту. З метою запобігання спроб втечі за кордон окремих куркулів та карних елементів прикордонним загонам надіслали розпорядження перейти за 5 діб до початку операції на посилений режим охорони.

Як бачимо, організація операції була суворо централізованою. На території УРСР створювали 45 міжрайонних оперативних чекістських груп у місцях дислокації:

Вінницька область: Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський.

Дніпропетровська область: Дніпропетровськ, Запорожжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Олександрія.

Донецька область: Сталіно (Донецьк), Маріуполь, Артемівськ, Ворошиловград, Старобільськ.

Київська область: Київ, Житомир, Коростень, Черкаси, Умань, Біла Церква, Новгород-Волинський.

Молдавська АРСР: Тирасполь, Балта.

Одеська область: Одеса, Миколаїв, Кіров, Первомайськ.

Харківська область: Харків, Полтава, Кременчук, Лубни, Суми, Куп'янськ, Ізюм.

Чернігівська область: Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Прилуки, Ромни, Городня¹⁶.

10 липня 1937 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало Леплевського з питання «Про хід виконання директиви ЦК ВКП(б) від 3 липня 1937 р.» та ухвалило рішення надіслати першим секретарям обкомів партії телеграму: «Органи НКВС виявили та взяли на облік куркулів та карних злочинців, зокрема по першій категорії. ЦК КП(б)У пропонує трійкам приступити до роботи»¹⁷. Проте організацію роботи «трійок» забезпечували органи держбезпеки, які ретельно готувалися до «куркульської операції». Відповідного наказу про початок операції не надходило, тому рішення політбюро ЦК КП(б)У виявилось завчасним. За його змістом зрозуміло, що на 10 липня облуправліннями та центральним апаратом НКВС УРСР були складені попередні списки репресованих по першій категорії.

¹⁶ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 91–92.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 43.

В середині липня в Москві відбулася нарада начальників УНКВС. Пізніше про неї розповів колишній начальник Оренбурзького УНКВС, від січня 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський: «Нараду проводив Єжов. Начальники управлінь намагалися перевершити один одного цифрами, доповідали про гігантські цифри арештованих. Виступ Єжова на цій нараді звівся до директиви: «Бий, трохи без розбору». Єжов відверто заявив, що у зв'язку з розгромом ворогів, буде знищена деяка частина невинних людей, але це неминуче». На нараді Успенський підійшов до Єжова і в присутності інших чекістів спитав, як бути з арештованими 70-ти, 80-ти річними старцями. Єжов відповів: «Якщо тримаються на ногах — стріляти»¹⁸.

Принагідно зауважимо, що 20 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення: «Запропонувати т. Єжову віддати негайно наказ по органах НКВС про арешт всіх німців, які працюють на оборонних заводах... та висилці частини арештованих за кордон. Копію надіслати до ЦК. Про хід арештів та кількість арештованих повідомляти зведення (щоденні) до ЦК»¹⁹. Дане рішення започаткувало так звані «національні операції» НКВС. Лімітів репресованих у ході цих операцій не встановлювали. Самою масштабною виявилася «польська операція»²⁰.

Вертаючись до аналізу «куркульської операції», відзначимо, що 23 липня 1937 р. відбулася перша нарада, присвячена виконанню даної операції в УРСР. Були прийняті рішення: про розподіл особового складу центрального апарату НКВС по

¹⁸ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х., 2003. – С. 42.

¹⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП), ф. 17, оп. 162, спр. 21, арк. 107.

²⁰ 9 серпня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило наказ НКВС № 00485 «Про операцію щодо репресування членів Польської військової організації (ПОВ) в СРСР». 21 серпня надійшло рішення політбюро ЦК ВКП(б) «Про корейців», 19 вересня воно схвалило наказ НКВС № 00593 «Про операцію щодо репресування колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів Маньчжоу-го». НКВС проводило й інші «національні операції». Див.: Там само, арк. 142, 157; спр. 22, арк. 7, 11.

областях; згорнення літніх таборів міліції та відправлення з них міліціонерів до областей; припинення відпусток співробітників міліції; залучення до майбутньої операції прикордонних загонів, курсантів шкіл УДБ, 2-го Харківського училища військ НКВС та Харківської школи ГУЛАГу; посилення охорони в'язниць конвойними військами; складання плану «завантаження» в'язниць для їх максимального використання; відправлення до в'язниць лише контингенту першої категорії, а другої — тимчасового утримування в «камерах попереднього утримання»; затвердження орієнтовних даних розміщення до 8000 арештованих; підготовки в областях приміщень для арештованих у місцях знаходження міжрайонних оперативних груп; організації облікової роботи стосовно арештованих з періодичними звітами у кожні дві доби; розробку єдиної форми звітності, узгодив її з Москвою, та інші. Дослідникам поки що не вдалося віднайти матеріали другої наради, але відомо, що на третій (28 липня 1937 р.), вирішили питання фінансування операції та роботи в'язниць²¹.

30 липня 1937 р. Єжов підписав оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Наступного дня його затвердило політбюро ЦК ВКП(б)²². Відповідно до наказу операція розпочиналася 5 серпня й тривала чотири місяці. Визначалися категорії осіб, що підлягали репресіям. Оскільки вони надають змогу зафіксувати суттєві аспекти логіки вищого керівництва СРСР, наведемо їх майже повністю:

1. Колишні куркулі, які повернулися після відбуття покарання та продовжували вести активну антирадянську підривну діяльність.
2. Колишні куркулі, котрі збігли з таборів чи трудпоселеннях, а також куркулі, які сховалися від розкуркулення, провадять антирадянську діяльність тощо.

²¹ Четверта нарада (3 серпня 1937 р.) відбулася після підписання Єжовим наказу № 0447 і була присвячена розподілу особового складу шкіл УДБ та міліції по областях на час операції. Див.: *Нікольський В.М.* Вказ. праця. — С. 92–93.

²² РДАСПІ, ф. 17, оп. 162, спр. 21, арк. 116.

3. Колишні куркулі та соціально-небезпечні елементи, які перебували у повстанських, фашистських, терористичних та бандитських формуваннях, відбули покарання, сховалися від репресій або збігли з місць ув'язнення та відновили свою антирадянську злочинну діяльність.
4. Члени антирадянських партій (есери, грузмеки, мусаватисти, иттіхадисти та дашнаки), колишні білі, жандарми, чиновники, карателі, бандити, бандпосібники, переправщики, реемігранти, які сховалися від репресій, збігли з місць ув'язнення та продовжують вести активну антирадянську діяльність²³.
5. Викриті слідчими та перевіреними агентурними матеріалами найбільш ворожі та активні учасники козако-білогвардійських повстанських організацій, фашистських, терористичних та шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань, що ліквідуються нині...
6. Найбільш активні антирадянські елементи з колишніх куркулів, карателів, бандитів, білих, сектантських активістів, церковників та інших, котрі утримуються нині у в'язницях, таборах, трудових поселеннях й колоніях та продовжують вести там активну антирадянську підривну роботу.
7. Карні злочинці (бандити, грабіжники, злодії-рецидивісти, контрабандисти-професіонали, аферисти-рецидивісти, крадії худоби), які ведуть злочинну діяльність та пов'язані із злочинним середовищем...
8. Карні елементи, які знаходяться у таборах та трудпоселеннях та провадять там злочинну діяльність.
9. Репресії підлягають всі перераховані вище контингенти, що знаходяться на даний момент на селі — у колгоспах, радгоспах, сільськогосподарських підприємствах та в місті — на промислових та торгівельних підприємствах, транспорті, в радянських установах й на будівництві»²⁴.

²³ *Грузмеки* — грузинські меншовики. *Дашнаки* — члени вірменської партії «Дашнакцутун». *Мусаватисти* та *иттіхадисти* — члени азербайджанських партій «Мусават» та «Иттіхад». *Переправщики* — особи, що нелегально переходили державний кордон СРСР.

²⁴ *История сталинского Гулага...* — Т. 1. — С. 269–270.

Репресовані поділялися на дві категорії: 1-а — ті, хто підлягав арешту й розстрілу; 2-а — утриманню у в'язницях і таборах на термін від 8 до 10 років. Висилці та утриманню у таборах могли підлягати родини репресованих.

Якщо уважно подивитися на зміст визначених категорій репресованих, стає зрозумілим, що керівництво Компартії, відповідно до марксистського розуміння дійсності, намагалося «вичистити» суспільство від соціальних груп, котрі буцімто уявляли небезпеку в умовах зростаючої загрози Другої світової війни. На наш погляд, це дозволяє стверджувати, що з одного боку була застосована антилюдська соціальна технологія трансформації суспільства, з іншого, — забезпечувалася утопічна за суттю його соціальна однорідність.

Наступною показовою характеристикою наказу № 00447 було те, що начальникам обласних УНКВС надавалося право звертатися за додатковими лімітами на репресії²⁵. Протягом липня і перших днів серпня 1937 р. обласні УНКВС продовжували формувати дані по категоріях репресованих на основі архівно-облікових підвідділів перших спецвідділів²⁶. Відомості надсилалися до 8-го відділу НКВС УРСР, а потім — НКВС СРСР, де визначалися ліміти для республік, областей, країв. Після того вони увійшли до наказу № 00447 як директиви з кількості репресованих. Наказ передбачав репресувати в Україні²⁷:

	<i>Перша категорія</i>	<i>Друга категорія</i>	<i>В цілому</i>
Харківська область	1500	4000	5500
Київська область	2000	3500	5500
Вінницька область	1000	3000	4000
Донецька область	1000	3000	4000
Одеська область	1000	3500	4500
Дніпропетровська область	1000	2000	3000
Чернігівська область	300	1300	1600
Молдавська АРС	200	500	700
Українська РСР	8000	20800	28800

²⁵ РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 21, арк. 116.

²⁶ На 1937 р. саме у цих підрозділах органів радянської держбезпеки зосереджувалися картотеки «антирадянських елементів», що складалися з початку існування радянської влади.

²⁷ История сталинского Гулага... — Т. 1. — С. 271.

Якщо порівняти ці цифри з показниками двох оперативних планів «вилучення куркулів та карних злочинців», розроблених в НКВС УРСР, виявиться, що наказ № 00447 збільшував з 4983 до 8000 осіб першої категорії, з 18953 до 20800 осіб другої категорії. З великою долею впевненості можливо стверджувати, що оперплани НКВС УРСР готувалися за матеріалами реального обліку куркулів та карних злочинців в областях. НКВС СРСР під керівництвом Єжова прийняло політичне рішення — суттєво збільшило «місцеві» цифри.

Від початку операції центральний апарат НКВС УРСР, начальники обласних УНКВС проявляли ініціативу у виконанні наказу. 5 вересня 1937 р. Леплевський звернувся до Єжова з проханням збільшити для УРСР ліміт з 1-ї категорії на 4200 осіб. Прохання задовольнили. До 27 вересня в республіці в ході «куркульської операції» обласні трійки засудили з 1-ї категорії 9458 осіб, з 2-ї — 13700. Крім того, у в'язницях знаходилися 13704 особи, справи на яких трійки не встигли розглянути. Нескладні підрахунки свідчать, що до початку жовтня 1937 р. в УРСР ліміти, передбачені наказом № 00447, були перевиконані з 1-ї категорії та майже виконані з 2-ї категорії.

29 вересня Леплевський повідомив Єжову, що в обласних УНКВС мають матеріали, на підставі яких доцільно арештувати ще більше 15 тис. осіб. Він прохав збільшити для УРСР ліміти з 1-ї категорії на 4500 осіб, з 2-ї — на 15200 осіб. За його думкою, цифри були обґрунтованими, тому що у зв'язку з організацією в УРСР чотирьох нових областей (Полтавської, Миколаївської, Житомирської, Кам'янець-Подільської), посилювався «оперативний наступ на куркульський та інший контрреволюційний елемент»²⁸.

5 жовтня 1937 р. НКВС УРСР наказав обласним УНКВС «у вкрай стислий термін провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів»²⁹. 17 жовтня 1937 р. НКВС СРСР надав українським чекістам додатковий ліміт з 1-ї категорії на 3 тис. осіб, з 2-ї —

²⁸ Нікольський В.М. Вказ. праця. — С. 99.

²⁹ Войналович В.А. Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–50-і роки: Зб. — К.; Миколаїв, 2000. — С. 49.

5100 осіб³⁰. Леплевський повідомив обласні УНКВС, що цей ліміт попередній, вимагав форсувати роботу обласних трійок. 21 та 26 жовтня 1937 р. ліміти суттєво збільшили. За нашими попередніми підрахунками трьохразове збільшення лімітів склало³¹:

	<i>Перша категорія</i>	<i>Друга категорія</i>	<i>В цілому</i>
Харківська область	2800	5700	8500
Київська область	4200	6400	10600
Вінницька область	2300	4700	7000
Донецька область	2300	4500	6800
Одеська область	3100	5600	8700
Дніпропетровська область	2300	4400	6700
Чернігівська область	1300	3300	4600
Молдавська АРСР	800	1400	2200
Житомирська область	1000	2000	3000
Полтавська область	500	1500	2000
Миколаївська область	800	1800	2600
Кам'янець-Подільська область	7500	1500	9000
Українська РСР	28900	42800	71700

Таким чином, до листопада 1937 р. ліміти репресованих в УРСР, що містилися у наказі № 00447, виявилися перевищеними у 2,5–3 рази.

Принагідно зауважу, що за національними операціями лімітів не встановлювали, але чекісти працювали активно, використовували списки населення, що зберігалися у місцевих органах влади для проведення арештів. В одній з доповідних Леплевського Єжову повідомлялося, що «на 1 листопада 1937 р. на Україні по польській операції було арештовано 19030 осіб. З цієї кількості закінчено справ на 7069 осіб, засуджено з першої категорії 4885 осіб та з другої категорії — 509 осіб». Висловлювалося прохання продовжити термін операції до 15 грудня 1937 р. (в наказі термін закінчення операції — 20 листопада 1937 р.)³².

13 листопада 1937 р. Леплевський надіслав Єжову телеграму: «У зв'язку з необхідністю завершення до 10 грудня операції стосовно антирадянських куркульських і карних елементів,

³⁰ На той час Єжов отримав від Сталіна дозвіл особисто встановлювати ліміти на додаткову кількість репресованих.

³¹ Підраховано з: *Нікольський В.М.* Вказ. праця. — С. 99–100.

³² *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Вказ. праця. — С. 29–30.

мною 10 листопада цього року з метою форсування операції проведено нараду з начальниками обласних управлінь. В результаті наради виникла необхідність прохати Вас збільшити ліміт для розгляду на обласних трійках. Збільшення ліміту пояснюється таким чином: на 10.XI по операції з куркулів та карних злочинців мається ще не розглянутих справ на 11000 осіб. З українських націоналістів під слідством перебувають 4868 осіб, переважну більшість яких пропоную розглянути на обласних трійках. Крім того, передбачені додаткові арешти антирадянського, куркульського та карного елементів по 7 областях (Донецькій, Київській, Одеській та ін.) до 15000 осіб. У зв'язку з цим, прошу Вас збільшити ліміт на 4000 з першої категорії та 10000 осіб з другої»³³.

Того ж дня Леплевський дозволив збільшити ліміт з 1-ї категорії на 235 осіб Київському УНКВС та 200 осіб — Дніпропетровському, Донецькому зменшили на 435 осіб. У Сталіно повідомили, що питання щодо додаткового ліміту буде вирішено заступником наркома НКВС СРСР Л. Бельським, який тоді знаходився в Донецькій області. 1 та 9 грудня 1937 р. обласним НКВС у черговий раз надали додаткові ліміти³⁴:

	<i>Перша категорія</i>	<i>Друга категорія</i>	<i>В цілому</i>
Харківська область	250	700	950
Київська область	—	—	—
Вінницька область	150	550	700
Донецька область	—	—	—
Одеська область	200	400	600
Дніпропетровська область	160	540	700
Чернігівська область	50	150	200
Молдавська АРСР	—	—	—
Житомирська область	325	500	825
Полтавська область	300	700	1000
Миколаївська область	200	710	910
Кам'янець-Подільська область	300	600	900
Центральний апарат НКВС УРСР	300	500	800
Українська РСР	2235	5350	7585

³³ Нікольський В.М. Вказ. праця.. – С. 100.

³⁴ Підраховано з: Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 100. Дані по УРСР у даному випадку — ліміти на арешти центральним апаратом НКВС УРСР.

11 грудня 1937 р. Леплевський надіслав Єжову чергову телеграму: «Повідомляю, що наданий Вами для України ліміт згідно до наказу № 00447 з 1-ї категорії 24150 та 47800 вичерпано. Відповідно до Вашої телеграми № 50194 від 11 грудня прошу додатково надати ліміт для всіх обласних управлінь НКВС України з 1-ї категорії — 6000, з 2-ї — 10000»³⁵. Привертають увагу розміри лімітів репресованих, що були вказані Леплевським. Вони істотно перевищували первинні цифри наказу № 00447, але були меншими від загальної суми лімітів, наданих на той час.

15 грудня 1937 р. закінчився термін проведення «куркульської операції», проте обласні УНКВС продовжували виконувати наказ № 00447. Нові ліміти НКВС УРСР отримав 17 грудня й розподілив 6000 осіб з 1-ї категорії по областях³⁶. За сухими цифрами лімітів приховувалася жахлива трагедія сотен тисяч ні в чому не винних людей. Наприкінці 1937 р. хвиля репресій набула величезного розмаху. До початку 1938р. в Україні заарештували 159 573 особи³⁷.

Утім, керівництво СРСР було незадоволеним здійсненням масових репресивних операцій в регіонах країни. За думкою Єжова, Леплевський недостатньо активно проявив себе у виявленні ворогів народу в Україні. Заміну йому Єжов бачив в особі Успенського, котрий вирізнявся завзятістю у проведенні репресій в Оренбурзькій області РРФСР. У листопаді 1937 р. Єжов надіслав Успенському шифровку: «Якщо Ви думаєте, що будете сидіти в Оренбурзі років п'ять, то помиляєтеся. Напевно, доведеться у найближчий час висунути Вас на більш відповідальну роботу». Пізніше на допитах³⁸ Успенський розпо-

³⁵ Нікольський В.М. Вказ. праця.. – С. 101. Існує проблема достовірності з остаточними показниками лімітів в «куркульській операції». 1992 р. Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк навели цифри: з 1-ї категорії – 26150 осіб, з 2-ї – 37800 осіб, всього – 63950 осіб. Нині зрозуміло, що це не відповідає дійсності, але точні підрахунки не зроблені. Див.: Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Вказ. праця. – С. 29.

³⁶ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 101.

³⁷ Там само. – С. 119.

³⁸ Успенського арештували у квітні 1939 р., в січні 1940 р. розстріляли. Див.: Політичний терор і тероризм в Україні... – К., 2002. – С. 476–477, 483.

вів: «У січні 1938 р. я приїхав на сесію Верховної Ради РСР до Москви. Раптом мене викликав Єжов. Я зайшов до нього у службовий кабінет. Єжов був зовсім п'яним. На столі у нього стояла пляшка коньяку. Єжов сказав мені: «Ну, поїдеш до України». Незабаром Успенському пояснили, що Леплевський втратив довіру ЦК ВКП(б) внаслідок грубих, невмілих дій³⁹. 25 січня 1938 р. Леплевського призначили начальником транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР, 26 квітня заарештували, 28 липня 1938 р. розстріляли⁴⁰.

27 січня 1938 р. в Києві відбувся пленум ЦК КП(б)У, який звільнив з посади першого секретаря ЦК С. Косіора, якого призначили заступником Голови Ради народних комісарів СРСР. Виконуючим обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У обрали, за рекомендацією політбюро ЦК ВКП(б), М. Хрущова. Разом з ним до України приїхав Успенський⁴¹.

Наприкінці січня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило пропозицію Єжова «Про затвердження додаткової кількості колишніх куркулів, карних злочинців та активного антирадянського елемента, що підлягає репресії» у кількості 57200 осіб, з них з 1-ї категорії — 48000 осіб. В Україні передбачалося додатково розстріляти 6 тис. осіб. Тривала робота обласних трійок. Операція мала закінчитися до 15 травня 1938 р. Одночасно НКВС СРСР отримав дозвіл продовжити до 15 квітня 1938 р. «операцію з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румун, як іноземних підданих, так радянських громадян, відповідно до існуючих наказів НКВС СРСР». Водночас «громили» болгар та македонців⁴².

³⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 173–174.

⁴⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. – М., 1999. – С. 270.

⁴¹ Політичний терор і тероризм в Україні... – К., 2002. – С. 476.

⁴² РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк. 113–114; История сталинского Гулага... – Т. 1. – С. 657. Рішення стало підставою телеграми НКВС СРСР № 233, яку підписав Єжов. Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 175–176.

В середині лютого 1938 р. до України приїхав Єжов з метою надати поштовх масовим репресіям в республіці. На оперативній нараді в Києві за результатами проведення «куркульської операції» він піддав критиці роботу чекістів. Відзначалося, що в управліннях панувала гонитва за кількісними показниками, «удар не було нанесено по керівникам націоналістичних, білогвардійських, шпигунських організацій». Операції здійснювались недостатньо активно у прикордонних районах, обласних центрах та містах, «у промисловості», «на транспорті». Величезним недоліком, на його думку, був низький відсоток осіб, котрі зізналися.

Суттєвим моментом в аналізі ситуації стала згадка наркомом внутрішніх справ СРСР категорій «контрреволюційний куркульський елемент» та «сільська контрреволюція», коли Єжов побічно визнав, що під репресію потрапили колгоспники, середняки й бідняки. Принагідно зауважимо, що після таких заяв Єжова, Успенський, інші відповідальні співробітники органів держбезпеки надавали вказівки виправляти статистичні дані щодо категорій репресованих з метою зменшення кількості робітників, колгоспників⁴³.

Начальник Полтавського обласного УНКВС, який брав участь у нараді, в 1939 р. пригадував, що Єжов «характеризував усю минулу роботу, як штукарство (так в тексті — *В. В.*), удар по одинакам й відзначав майже повну відсутність роботи з викриття організованого антирадянського підпілля. Особливо він вказував на дуже слабку роботу з викриття українського націоналістичного підпілля, польського, німецького, говорив про те, що на Україні зберігаються петлюрівські, махновські, офіцерські та інші антирадянські кадри»⁴⁴.

Єжов пообіцяв співробітникам НКВС УРСР збільшити ліміти з «куркульської операції». Цілком ймовірно, що саме для наради 16 лютого 1938 р. в НКВС УРСР узагальнили заявки на ліміти згідно доповідних записок обласних УНКВС⁴⁵:

⁴³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... – С. 657.

⁴⁴ Див.: Лошицький О. «Лабораторія-2». Полтава... – С. 129–178.

⁴⁵ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 102. З Донецької та Дніпропетровської областей доповідних записок щодо збільшення лімітів не було.

<i>Органи НКВС УРСР</i>	<i>Перша категорія</i>	<i>Друга категорія</i>	<i>В цілому</i>
УНКВС по Харківській області	3000	5000	8000
УНКВС по Київській області	4000	3000	7600
УНКВС по Вінницькій області	1700	600	2300
УНКВС по Одеській області	2600	5000	7600
УНКВС по Чернігівській області	1200	2500	3700
УНКВС по Молдавській АРСР	1100	300	1400
УНКВС по Житомирській області	1450	800	2250
УНКВС по Полтавській області	2500	2500	5000
УНКВС по Миколаївській області	4000	2000	6000
УНКВС по Кам'янець-Подільській області	2100	900	3000
Загалом	23650	22600	46250

Мотивування для таких жахливих лімітів формулювалося наступним чином: «Результат проведених на Україні масових операцій свідчить, що по куркульсько-націоналістичних контрреволюційних кадрах не було нанесено достатньо рішучого оперативного удару та не було викрито наявні та діючі кадри підпілля. Підсумки проведеного Обласними Управліннями НКВС обліку антирадянських елементів свідчать про значну засміченість українським контрреволюційним куркульським, націоналістичним, петлюрівсько-білогвардійським елементом, що є базою для різних контрреволюційних формувань. Одночасно Управління НКВС прикордонних областей вважають за необхідне провести висилку членів родин репресованих у тиллові райони. На підставі поданих заявок підлягають висилан-

ню: по Житомирській обл. — 8000 членів родин, Одеській — 6000, Вінницькій — 2000, Молдавській АРСР — 3500»⁴⁶.

Подальші події показали, що Єжов з одного боку підтримав прохання обласних УНКВС, з іншого, — очевидно, узгодив свої обіцянки зі Сталіним. 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) збільшило ліміт на арешти з «куркульської операції» для НКВС УРСР на 30 тис. осіб, справи яких продовжували розглядати обласні трійки⁴⁷. Проте й після того начальники УНКВС зверталися до Успенського з «меморандумами» щодо збільшення лімітів⁴⁸. Документальні свідчення щодо реакції Успенського не віднайдені. За результатами поїздки Єжова в Україну було підготовлено проект директиви, у який містилося розширене трактування категорій репресованих. До них включалися: «а) офіцерський та командний склад і добровольці білої, петлюрівської й гетьманської армій; б) отамани, ватажки, організатори банд, повстанських організацій та антирадянських повстань; в) реемігранти; г) представники царської, петлюрівської, німецької та білої адміністрації; д) колишні активні учасники українських націоналістичних організацій; е) особи, які мають зв'язки із закордонними українськими націоналістичними організаціями та діячами, й за відсутності їх агентурного використання; ж) чорне та біле духовенство, яке проникло до промислових підприємств, на транспорт, та духовенство, яке має зв'язки із закордоном; з) сектантські керівники та проповідники; и) колишній керівний та кадровий склад антирадянських партій (есери, кадети, меншовики, сіоністи, боротьбисти, анархісти) і члени цих партій, котрі боролися проти радянської влади під час громадянської війни та пізніше; к) колишні контррозвідники, поліцейські, вартові, жандарми й карателі; л) колишні куркулі; м) колишні фабриканти та поміщики; колишні члени «Союза русского народа», «Союза Михаила Архангела» та активні чорносотенці; о) всі елементи на обліку, на яких маються конкретні компрометуючі матеріали, якщо вони не охоплюються перерахованими вище категоріями»⁴⁹.

⁴⁶ Нікольський В.М. Вказ. праця. — С. 103.

⁴⁷ РДАСП, ф. 17, оп. 162, спр. 22, арк. 127.

⁴⁸ Нікольський В.М. Вказ. праця. — С. 103.

⁴⁹ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД... — С. 657–658.

Отже, протягом масових репресивних операцій, зокрема за оперативним наказом № 00447, постійно зростала кількість соціальних груп, які підпадали під репресії. Чому це відбувалося? Наведений вище матеріал свідчить про те, що «куркульська операція» мала доволі централізований характер. Але у порівнянні з рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. оперативний наказ № 00447 розширив трактування категорій репресованих. Ще більш широкий характер категорій передбачався у проекті директиви Єжова у лютому 1938 р. Висловимо припущення, враховуючи тісні персональні контакти Єжова зі Сталіним, що генеральний секретар ЦК ВКП(б) дозволив наркомун внутрішніх справ СРСР розширювати перелік соціальних груп, які підпадали під репресію. Схоже трактування може бути запропонованим щодо проблеми лімітів, тому що досі не зовсім зрозуміло, чому збільшувались або зменшувались показники у ході взаємодії політбюро ЦК ВКП(б) з НКВС СРСР, а останнього з НКВС УРСР. Є свідчення, що прохання щодо продовження «куркульської операції» на місцях, надходили до Кремля та НКВС СРСР до кінця 1938 р. Але ми майже не маємо документів щодо заключної стадії операції влітку — восени 1938 р.

Принагідно зауважимо, що «куркульська операція», як й інші, була зупинена в середині листопада 1937 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б). Загальна кількість засуджених за наказом № 00447 в СРСР склала 767397 осіб, з яких 386798 осіб були розстріляні⁵⁰. Відповідні дані в Україні невідомі, їх ще мають віднайти та обчислити вчені. Так само, потрібно вивчити хід «куркульської операції» після лютого 1938 р., кількість арештованих та розстріляних людей, співвідношення арештованих та розстріляних куркулів та карних злочинців тощо.

Окремими проблемами є функціонування трійок, головами яких були начальники обласних УНКВС, їх стосунки з партійними керівниками, ступінь залучення останніх у здійснення операції, відмінності у функціонуванні обласних трійок.

Не дуже зрозумілим, як на мене, є початок операції. Між рішенням політбюро ЦК ВКП(б) та початком операції пройшов

⁵⁰ Юнге М., Биннер Р. Как Террор стал «Большим»... – С. 150.

місяць. Якщо політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про початок роботи трійок — фактично здійснення операції, то керівництво НКВС СРСР заборонило НКВС УРСР це робити, до спеціального наказу. Невже операцію не розпочинали місяць, тому що побоювалися самостійних дій місцевої влади, яка могла спровокувати хаос у країні?

Нарешті, ми знаємо, як зупинили масові репресивні операції, але достеменно не знаємо, чому. Питання полягає в тому, що або Сталін й політбюро ЦК ВКП(б) побоювалися, що широкомасштабний терор призведе до втрати контролю над репресіями (здається, що начальники обласних УНКВС взагалі не доповідали про свої ініціативи у другій половині 1938 р.), або вирішили, що значна кількість представників загрозливих для влади соціальних груп винищена.

Це ставить принципову наукову проблему, що потребує подальшого аналізу та представлення логічно несуперечливих висновків: більшість вчених вважає, що масові репресивні операції мали на меті ліквідувати потенційну «п'яту колону» в СРСР в умовах зростаючої загрози Другої світової війни. Це правильне уявлення не враховує дії напруженої внутрішньополітичної ситуації в країні, впливу на неї соціальних та економічних чинників.

На мою думку, державний терор в СРСР та УРСР мав комплексний характер, на нього діяли різні фактори. Тому потрібно продовжувати дослідження в історичному контексті, враховуючи, що побудова нової комуністичної цивілізації та виховання «нової людини» для лідерів Компартії була пов'язана з «очищенням» суспільства від залишків старих експлуаторських класів. З цієї точки зору «великий терор» 1937–1938 рр. виглядає як період жажливої, антилюдської «соціальної інженерії», що підтверджує операція органів НКВС зі здійснення оперативного наказу № 00447.